

KONFERENCIA VO WANNSEE – FILMOVÉ SPRACOVANIE VS. DOSTUPNÉ FAKTY

KRISTIÁN VRÁBEL

VRÁBEL, Kristián: *The Wannsee Conference – Film Depiction vs. Historical Facts*, 2023, Vol. 5, Issue 1, pp. 32 – 38. DOI: 10.17846/CEV.2023.05.1.32-38.

ABSTRACT: The main aim of the study is to clarify the issue of using audiovisual medium as an educational aid. A hybrid film genre docudrama is the medium that we focus our attention on. The intermingling of documentary conventions with resources of fiction is one of the main characteristics of docudrama. The film *The Final Solution: The Wannsee Conference* (1984) re-enacts a significant episode of World War II known as The Wannsee Conference. Using the qualitative content analysis method, we compared content elements of the film with historical facts. We tried to examine whether the film *The Wannsee Conference* can be used as an educational aid for viewers without knowledge of the historical context.

KEYWORDS: The Wannsee Conference. Docudrama. Re-enactment. Dramatization.

DOKUDRÁMA AKO PROSTRIEDOK VÝUČBY DEJÍN

Žánrový synkretizmus, resp. žánrová hybridizácia, predstavuje žánrotvorný proces, pri ktorom dochádza k interferencii dvoch, prípadne viacerých tradičných útvarov, ktorých jednotlivé vlastnosti sú následne v rôznom pomere zastúpené v existencii nového útvaru. Medzi produkty hybridizácie radíme aj dokudrámu, filmový žáner, odborníkmi zvaný aj dramatizovaným dokumentom. Ten je charakteristický svojím postavením na pomedzí línie dramatizácie a dokumentárnej fakticity, pričom nie je ustanovené, v akom pomere sú tieto dve zložky v konkrétnom filme zastúpené (Gladiš 2014). Vlastnou definíciou dokudrámy prispieva aj Terézia Rončáková, podľa ktorej dokudráma „[...] kombinuje dokumentárnosť s dejovou dramatizáciou, čiže s hranými scénami. Inšpiruje sa teda skutočnými udalosťami, ale pripúšťa autorskú fikciu – a preto sa považuje za kontroverzný žáner, ktorému kritici vyčítajú zahmlievanie medzi vonkajšou realitou a autorskou fikciou“ (Rončáková 2019, 232).

Uvedené vlastnosti žánra dokudrámy nastoľujú problém v súvislosti s vnímaním konkrétnych filmových výstupov ako možného výchovno-vzdelávacieho prostriedku. Práve kombinovanie skutočných udalostí s autorovou víziou a snahou vytvoriť dielo vybudované na základe dejovej dramatizácie predstavuje možné riziko pri následnej diváckej interpretácii zobrazovaných situácií.

Pre pochopenie stupňa daného rizika sa odvolávame na tvrdenie Mariána Gladiša, podľa ktorého sú najčastejším objektom dramatizovaných dokumentov významné historické udalosti, pričom snahou tvorcov je vytvoriť rekonštrukciu daných udalostí a podporiť autentické vyznenie výstupu rôznymi prostriedkami, akými sú napríklad vytvorenie dojmu amatérskej kamery či znížená kvalita obrazu a zvuku (Gladiš 2014). S Gladišovým tvrdením súhlasí Gregory Paschalidis. Podľa neho sa autori dokudram pohrávajú so spájaním „[...] dokumentárnych konvencií – ako napríklad audio komentár, titulky, archívne spravodajské zábery, ručná kamera – s emblematickými prostriedkami fikcie, akými sú herci, scéna, napísané dialógy, dramatická zápleтка, aby došlo k vytvoreniu sebavyhlásenej vernej rekonštrukcie skutočných udalostí či osôb“ (Paschalidis 2019, 4). Na základe uvedeného môžeme tvrdiť, že pri využívaní dokudrámy ako prostriedku výučby hrozí nesprávna interpretácia historických súvislostí, a to najmä pri jednotlivcoch bez znalostí daného historického kontextu.

Prečo k nesprávnej interpretácii historických súvislostí dochádza, resp. prečo tvorcovia dramatizovaných dokumentov poskytujú divákovi priestor pre nesprávnu interpretáciu? Jonathan Bignell vidí problém tvorby dokudrám v zdrojoch historických faktov, resp. v ich častej neúplnej alebo úplnej neprístupnosti. Bez kompletných zdrojov a ich dôkladných analýz tak môže pri tvorbe filmu, rekonštruujúceho historickú udalosť, dochádzať k špekuláciám, k spájaniu niekoľkých postáv do jednej či vynechávaniu detailov, nepodstatných pre dejovú dramatizáciu (Bignell 2010). O syntéze postáv v širších súvislostiach hovorí aj Janet Staiger. Tá vo svojej percepcii problémov dokudrámy ako výchovno-vzdelávacieho procesu uvádza tri body, ktoré môžeme vnímať ako príčiny nesprávnej interpretácie historických súvislostí. Prvým bodom je tzv. dramatická licencia, ktorá umožňuje autorovi podradiť historické fakty dejovej dramatizácii, a teda vlastnej autorskej vízií. Druhým bodom je neschopnosť divákov rozlíšiť prípady fikcie a skutočnosti v konkrétnom diele. Tretím bodom sú sklony tvorcov k zjednodušovaniu historického materiálu a zhustovaniu faktov do krátkej drámy (Staiger 1997).

Ak hovoríme o zobrazovaní závažných celospoločenských udalostí, za akú považujeme aj konferenciu vo Wannsee, divák, ktorý okolnosti či účastníkov konferencie nepozná, resp. nevenoval čas štúdiu relevantných materiálov, môže pri recepcii diela utvárať nesprávne závery. Tento jav môže byť zo strany tvorcov dokudrámy spôsobovaný ako využívaním prostriedkov dejovej dramatizácie, tak i nedostatočnou prácou so zdrojmi. Ako si znázorníme v praktickej časti našej štúdie, konkrétnymi prípadmi môže byť napríklad zavádzajúce vykreslenie charakterov jednotlivých postáv za účelom vytvorenia dramatického konfliktu, nesprávna interpretácia historických súvislostí či práca s nepodloženými zdrojmi.

KONFERENCIA VO WANNSEE – PRIESTOR PRE CHYBNÚ INTERPRETÁCIU

Stretnutie, ktoré dnes poznáme pod názvom konferencia vo Wannsee, sa odohralo 20. januára 1942 v jednej z predmestských častí Berlína. Konferencie sa zúčastnilo dovedna 15 prominentných mužov nacistického Nemecka vrátane vysoko postavených dôstojníkov, ale taktiež zástupcov jednotlivých ministerstiev či Ríšskej kancelárie. Predmetom rokovania bolo dohodnutie detailov tzv. konečného riešenia židovskej otázky a rozdelenie právomocí pri jeho následnej implementácii. Ďalším z cieľov bolo podľa Christiana Gerlacha definitívne upresnenie pojmu Žid pre účely následného aplikovania konečného riešenia, pod čím môžeme rozumieť snahu jasne určiť, kto sa stane objektom nacistického perzekvovania a kto nie (Gerlach 1998).

Dokudráma, ktorej obsahové prvky sme zvolili za výskumný materiál, nesie názov *Die Wannseekonferenz* (1984). Ide o film rakúskej a západonemeckej koprodukcie, dĺžka je približne 86 minút. Snímka sa odohráva v reálnom čase a zobrazuje účastníkov konferencie pred stretnutím, počas neho a v krátkosti aj po jeho skončení.

Na základe štúdia relevantnej historickej literatúry môžeme tvrdiť, že dostupné materiály, týkajúce sa konferencie, neposkytujú dostatočné podklady pre tvorcov, aby mohol vzniknúť dokonale verný scenár. Zachovaný záznam stretnutia, ktorý je známy taktiež ako protokol, predstavuje akýsi náčrt tematickej štruktúry konferencie, no presné znenie výpovedí jednotlivých účastníkov sa nezachovalo. Nemecký historik Peter Longerich sa v súvislosti s finálnou podobou zachovaného dokumentu odvoláva na vyhlásenie Adolfa Eichmanna, jedného z účastníkov konferencie. „Eichmann v roku 1960 v Izraeli povedal, že musel záznam značne zeditovať na Heydrichov príkaz a že účastníci na konferencii používali oveľa drsnejší jazyk. Hovorili o smrti, zabíjaní a vyhladzovaní“ (Longerich 2000, 8). Britský historik Alex J. Kay s Longerichovým tvrdením súhlasí, podľa neho bol protokol „[...] skoncipovaný niekedy po konferencii jedným z jej účastníkov, SS-Obersturmbannführerom Adolfom Eichmannom, na základe poznámok vypracovaných mužským stenografom, a následne bol editovaný tri- alebo štyrikrát Heydrichom“ (Kay 2019, 2).

Protokol nám teda poskytuje tematické okruhy, akým sa 15 účastníkov počas 60 až 90 minút konferencie venovalo, a taktiež strohé opisy reakcií jednotlivcov na preberané témy. Niektorí účastníci, resp. ich výpovede, v zázname stretnutia dokonca absentujú. Mark Roseman sa vyjadruje k práci historikov vo vzťahu k prázdny miestam v historických materiáloch, konkrétne vysvetľuje, ako možno pochopiť motivácie účastníkov, ktorí sa po editovaní protokolu zo záznamu vytratili. „Existuje séria dokumentov z ďalších stretnutí na danú tému pred aj po konferencii a taktiež sa zachovalo niekoľko záznamov zúčastnených ministerstiev, ktoré nám umožňujú pochopiť ich ciele, a teda doplniť tieto nedostatočné zdroje“ (Roseman 2017, 26).

Obdobný proces museli podstúpiť aj tvorcovia uvedenej dokudrámy. Keďže ťažiskom filmu, ktorý sa takmer v celom rozsahu odohráva na konferencii, sú dialógy, pred autormi scenára stála úloha vytvoriť v čo najväčšej miere autentické repliky, prislúchajúce jednotlivým účastníkom. Alex J. Kay súhlasí, že protokol konferencie nepredstavuje dostatočný podklad pre vznik scenára. Podľa neho sa tvorcovia filmu v snahe zaplniť prázdne miesta museli venovať štúdiu relevantných historických materiálov, aby získali predstavu o nezaznamenaných rozhovoroch (Kay 2019). S Kayom súhlasí aj spisovateľ a bývalý editor periodika *The New York Times* Serge Schmemann, ktorý tvrdí, že úlohou tvorcov bolo „[...] napodobniť čo najpresnejšie použitý jazyk, náladu, štýl mužov, ktorí sa vo Wannsee zhromaždili, prideliť im slová, aké skutočne mohli použiť“ (Schmemann 1987).

ANALÝZA OBSAHOVÝCH PRVKOV FILMU *DIE WANNSEEKONFERENZ*

Praktická časť výstupu vychádza z výskumnej zložky diplomovej práce *Dokudráma ako žurnalistický komunikát* z roku 2022. Pomocou metódy kvalitatívnej obsahovej analýzy bolo cieľom zistiť, či sa jednotlivé obsahové prvky filmu, pod ktorými rozumieme napríklad zobrazenie jednotlivých postáv či konkrétne úryvky z dialógov, zhodujú s dostupnými historickými faktmi, nadobudnutými štúdiom relevantnej odbornej literatúry. Pri výskume sme narazili na diskrepancie medzi porovnávanými obsahmi, ktoré podľa nás prinášajú konkrétny pohľad na teoreticky ukotvený problém dokumentárnej drámy ako možného výchovno-vzdelávacieho prostriedku.

Za jednu z najväznejších odchýlok považujeme vykreslenie postavy Wilhelma Stuckarta, tajomníka ministerstva vnútra. Podľa protokolu z konferencie vo Wannsee došlo počas rokovania k rozhodovaniu o otázke tzv. *mischlinge*, teda polovičných Židov, ktorí mali jedného, resp. dvoch židovských prarodičov. Do doby konania konferencie platilo pravidlo zrovnoprávňujúce polovičného Žida s Nemcom, počas konania konferencie však z úst Reinharda Heydricha padol návrh zahrnúť polovičných Židov do konečného riešenia, a teda ich deportovať, čo historik Christopher Browning vníma jednoznačne – zabiť ich (Browning 2004).

V tomto bode filmu postava Wilhelma Stuckarta reaguje na návrh pobúrene. Proti zrovnávaniu polovičných Židov so Židmi pri implementácii konečného riešenia argumentuje prítomnosťou nemeckej krvi, kolujúcej v ich žilách, prízvukuje veľké množstvo Nemcov v ich rodokmeňoch. Pri snahe presadiť svoje stanovisko Stuckart vedie verbálny „súboj“ s Gerhardom Klopferom z NSDAP, stáva sa stále nervóznejším, zvyšuje hlas a utiera si pot. Divák nadobúda dojem, akoby Stuckart viedol boj proti zvyšným účastníkom stretnutia. Tento zjavný zámer tvorcov podporuje aj scéna zo záveru filmu. V nej sklamaný Stuckart oznamuje, že plánuje predložiť rezignáciu a politiku prenecháva mladším.

Aj na základe štúdia protokolu z konferencie vieme, že Stuckart skutočne nesúhlasil so zrovnávaním polovičných Židov so Židmi, avšak z relevantnej literatúry je zrejmé, že šlo o nesúhlas výhradne z profesionálneho hľadiska. Stuckart v skutočnosti odmietal Heydrichov návrh z toho dôvodu, že následné zmeny v legislatíve by znamenali nekonečnú administratívnu prácu (Yad Vashem 2023). Hans-Christian Jasch k motivácii za Stuckartovým stanoviskom dodáva, že „[...] širšia definícia nepriateľov štátu bola problematická nielen v súvislosti s vojnovou ekonomikou.

Bál sa tiež toho, že takýto zhluk definícií by širil neistotu medzi obyvateľmi“ (Jasch 2017, 307). Na základe uvedeného sa aj konflikt so zástupcom NSDAP javí ako nepravdepodobný.

Filmovému zobrazeniu Stuckarta ako človeka, ktorý sa na konferencii nechával ovládať emóciami, odporuje aj svedectvo Adolfa Eichmanna, ktorého vo svojej publikácii cituje historik Alex J. Kay. „Najväčším prekvapením na konferencii sa ukázal byť postoj Stuckarta, ktorý bol vždy opatrný a vážavý, no tam zrazu prejavil neobvyklý entuziazmus“ (Kay 2019, 6). Ambície tvorcov sa môžu od našich predpokladov líšiť, no na základe teoretických východísk dokudrámy považujeme tento krok tvorcov vo vzťahu k postave Wilhelma Stuckarta za snahu o vytvorenie dramatického konfliktu za cenu obchádzania historických faktov a zavádzania. Motiváciou za týmto krokom taktiež môže byť snaha o zobrazenie aspoň jednej postavy, s ktorou by diváci mohli sympatizovať.

Postavy Reinharda Heydricha a Martina Luthera, zástupcu ministerstva zahraničia, sa vo filme ešte pred oficiálnym začiatkom stretnutia zhovárajú na tému tzv. plánu Madagaskar. Je mimoriadne dôležité uviesť fakt, že dostupné historické materiály nepokrývajú rozhovory, ktoré sa konali pred oficiálnym začiatkom konferencie. Pre účely filmu tak bolo potrebné prostredníctvom štúdia relevantných dokumentov tieto nezaznamenané rozhovory v čo najväčšej miere zakladať na historických faktoch.

Než došlo k implementácii konečného riešenia tak, ako ho dnes poznáme, nacisti zvažovali vyriešiť židovskú otázku presunutím židovskej populácie na ostrov Madagaskar. K tomu však bolo potrebné získať kontrolu nad morom, a tak kľúčovým prvkom uskutočnenia tohto plánu bolo víťazstvo nad Britániou (Wildt 2005). Christopher Browning s týmto tvrdením súhlasí, dodáva, že víťazstvo nad Britániou by Nemcom umožnilo na účely tohto presunu využiť britskú obchodnú flotilu (Browning 2004). Nemecku sa víťazstvo nad Britániou dosiahnuť nepodarilo, a tak muselo dôjsť k prehodnoteniu riešenia, čo potvrdzuje aj Browning vo svojej publikácii. „Ako sa vyhliadky na okamžitú realizáciu plánu Madagaskar s nepriaznivým vývojom bitky o Britániu rozpadali, nemecká protizidovská politika založená na vyhostení čelila slepej uličke“ (Browning 2004, 89).

Postava Reinharda Heydricha v uvedenom rozhovore vyjadruje sklamanie z neúspešnej realizácie plánu Madagaskar. Ako dôvody stroskotania plánu však neuvádza nepriaznivé vojenské ťaženie proti Británii. Z jeho formulácie, naopak, vyplýva, že v otázke vyhostenia Židov z Nemecka nedošlo s Anglickom k dohode. Heydrich dodáva, že postoj Anglicka sklamal aj Hitlera. Túto zvláštnu koncepciu podtrhujú následné repliky Lutherovej postavy. „Zodpovednosť je jednoznačne v rukách zahraničia. Prečo si nikto nevzal našich Židov, kým bol ešte čas? Prečo boli naše emigračné programy bojkotované? Židovský štát v Palestíne nie je o nič vhodnejší pre Anglicko než pre nás. Ale Madagaskar mal byť akceptovaný“ (Die Wannseekonferenz 1984). Uvedená formulácia jasne implikuje, že pád plánu Madagaskar bol zavinený prístupom Anglicka, resp. že od neho záviselo jeho spustenie. Pre diváka bez znalostí historického kontextu môže byť toto vykreslenie problematické, keďže navodzuje dojem britského bojkotu v súvislosti s plánom vyhostiť židovské obyvateľstvo na Madagaskar, zatiaľ čo historické pramene vidia zlyhanie plánu v neschopnosti Nemecka poraziť Britániu.

Ako možno vidieť aj na príklade uvádzanej literatúry, väčšina prác renomovaných historikov, analyzujúca problematiku plánu Madagaskar, bola publikovaná dlho po premiére filmu. Môžeme predpokladať, že tvorcovia v tom čase ešte nedisponovali zdrojmi, ktoré odhaľovali príčiny stroskotania tohto nacistického programu. Napriek tomu však môžeme hovoriť o riziku dokudrámy ako prostriedku výučby dejín, keďže v tomto prípade vidíme dialógy postáv, pravdepodobne založené na nepodložených informáciách a pravdepodobne použité pre vyplnenie prázdnych miest, ktoré historické zdroje nepokrývali.

Prácu tvorcov s nepodloženými informáciami možno spozorovať aj v ďalšom zo série rozhovorov, ktoré vo filmovom spracovaní predchádzali oficiálnemu začiatku konferencie. Ide o dialóg medzi Reinhardom Heydrichom a Adolfom Eichmannom, počas ktorého sa Eichmann veliteľovi

RSHA priznáva, že sledovanie popráv židovského obyvateľstva v nákladiakoch s plynom mu spôsobilo nevoľnosť. Dostupné historické pramene, najmä publikované úryvky Eichmannových memoárov, skutočne potvrdzujú túto stránku jeho osobnosti. Problematický prvok sa však objavuje v ďalšej časti dialógu, konkrétne v Heydrichovej replike o Heinrichovi Himmlerovi. Pre pochopenie citácie je nutné na úvod poznamenať, že funkciu tzv. Reichsführera-SS v čase konania konferencie zastával práve Himmler. „*Sám Reichsführer-SS omdlel počas popráv. Nie je na tom nič potupné. Je to dôkaz, že my Nemci sme ľudia*“ (Die Wannseekonferenz 1984).

Poznámka pravdepodobne odkazuje na známy prípad, ktorý sa mal odohrať počas masových popráv partizánov a Židov neďaleko Minska v októbri 1941. Himmlera mala podľa týchto informácií zasiahnuť časť mozgu jedného z popravených, čo údajne u Reichsführera-SS vyvolalo chvíľkovú slabosť. Nemecký historik Peter Longerich však považuje tieto informácie za neoverené, taktiež uvádza tvrdenia, ktoré filmovému zobrazeniu Himmlerovej osobnosti, i keď nepriamemu, odporujú. „Pozorujúc popravy, Himmler, zdá sa, zaujal pózu neutrálneho a vecného pozorovateľa. [...] Pre Himmlera a jeho sprievod bola celá vec jednoducho predstavením“ (Longerich 2012, 593). Na základe svedectva zúčastneného poručíka kriminálnej polície, po odznení prvej série výstrelův Himmler osobne skontroloval masový hrob. Keď videl, že jeden z rukojemníkov stále žije, prikázal poručíkovi, aby ho zastrelil, zatiaľ čo on stál po jeho boku a tento akt sledoval (Longerich 2012).

Nie nevyhnutne musíme tento krok tvorcov dokudrámy považovať za snahu o poľudštenie postáv vysoko postavených nemeckých dôstojníkov. Ak tomu tak je, zobrazenie konkrétnej osobnosti bolo založené na práci s neoverenými informáciami, ktoré, navyše, možno na základe uvedených tvrdení spochybniť. Divák by mohol Heydrichove repliky vnímať ako holé fakty. Toto riziko znásobuje aj fakt, že nepodložené informácie o Himmlerovej nevoľnosti počas popráv skutočne možno dohľadať.

ZÁVERY

V teoretickej časti práce bola načrtnutá problematika dokumentárnej drámy ako výchovno-vzdelávacieho prostriedku. Na základe štúdia odbornej literatúry sme zistili, že pri realizácii konkrétnej dokudrámy dochádza ku kombinovaniu prvkův vlastných pre tvorbu dokumentárneho filmu a prostriedkov filmovej fikcie. Z týchto dôvodův audiovizuálne diela daného žánra predstavujú problematický nástroj výučby dejín, keďže historické fakty môžu byť často podriadené dejejovej dramatisácii a autorskej vízii. Na dramatisovanom dokumente s názvom *Die Wannseekonferenz* sme demonštrovali konkrétne žánrové postupy či skôr nedostatky, ktoré podľa nášho názoru znemožňujú využívanie dokudrámy ako výchovno-vzdelávacieho prostriedku. Prostredníctvom kvalitatívnej obsahovej analýzy obsahových prvkův textu sme zistili, že tvorcovia uvedeného koprodukčného filmu pri tvorbe scenára pracovali s nepodloženými informáciami, čo dokazuje dialóg postáv o osobe Heinricha Himmlera. Zaznamenali sme taktiež nesprávnu interpretáciu historických súvislostí v prípade reprodukovania plánu Madagaskar v rozhovore, konajúcom sa pred oficiálnym začiatkom konferencie. Za najvážnejšiu odchýlku medzi relevantnou literatúrou a filmovým zobrazením považujeme vykreslenie postavy Wilhelma Stuckarta, ku ktorému sa tvorcovia uchýlili pravdepodobne z dôvodu snahy o vytvorenie dramatického konfliktu medzi účastníkmi. Uvedené prvky dávajú divákovi bez širších znalostí historického kontextu priestor pre nesprávnu interpretáciu súvislostí v oblasti, ktorú v rámci dejín 20. storočia považujeme za závažnú.

SUMMARY

In the paper that is based on the author's master thesis we dealt with the issue of a hybrid film genre and its possible utilization as an educational aid. Docudrama stands between documentary and drama genres and usually features dramatized re-enactments of real events. The film we focused our attention on is *The Wannsee Conference*, a West Germany and Austria co-produced re-enactment of a significant World War II episode of the same name. Using qualitative content analysis, we tried to answer the question of whether the film can be used as an educational aid. By analysing various content elements of the film we assume the creators did not respect known historical facts for dramatic purposes. The film's depiction of historical figures is not faithful to relevant sources and also in various cases the interpretation of historical facts is not done correctly. Therefore, we believe that using *The Final Solution: The Wannsee Conference* film as an educational aid can lead to wrong interpretations by viewers.

LITERATÚRA

- Bignell, Jonathan. 2010. Docudramatizing the Real: Developments in British TV since 1990. In: *Studies in Documentary Film* 4/3, 195 – 208.
- Browning, Christopher. 2004. *The Origins of the Final Solution: the Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Die Wannseekonferenz* [film]. r. Heinz Schirk. Rakúsko, Západné Nemecko, 1984.
- Gerlach, Christian. 1998. The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews. In: *The Journal of Modern History* 70/4, 759 – 812.
- Gladiš, Marián. 2014. Dokudráma a jej podoby v súčasnom slovenskom mediálnom prostredí. In: *Tvorba a recepcia rozhlasového a televízneho textu*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 89 – 100.
- Jasch, Hans-Christian. 2017. Wilhelm Stuckart (1902 – 1953). In: *The Participants: The Men of Wannsee Conference*. New York: Berghahn Books, 301 – 320.
- Kay, Alex J. 2019. Speaking the Unspeakable: the Portrayal of the Wannsee Conference in the Film Conspiracy. In: *Holocaust Studies* 27/2, 187 – 200.
- Longerich, Peter. 2000. *The Wannsee Conference in the Development of the Final Solution*. Londýn: Holocaust Educational Trust.
- Longerich, Peter. 2012. *Heinrich Himmler*. New York: Oxford University Press.
- Paschalidis, Gregory. 2019. Documentaries and Docudramas. In: *The International Encyclopedia of Journalism Studies*. New Jersey: John Wiley & Sons, 1 – 7.
- Rončáková, Terézia. 2019. *Žurnalistické žánre*. Ružomberok: Verbum.
- Roseman, Mark. 2017. Biographical Approaches and the Wannsee Conference. In: *The Participants: The Men of Wannsee Conference*. New York: Berghahn Books, 21 – 39.
- Schmemmann, Serge. 1987. *FILM; 85 Minutes That Scarred History*. <https://www.nytimes.com/1987/11/22/movies/film-85-minutes-that-scarred-history.html> [12. 03. 2023].
- Staiger, Janet. 1997. Docudrama. In: *Encyclopedia of Television*. Chicago: Fitzroy Dearborn, 514 – 517.
- Vrábel, Kristián. 2022. *Dokudráma ako žurnalistický komunikát* (diplomová práca). Nitra: UKF.
- Wildt, Michael. 2005. The Spirit of the Reich Security Main Office (RSHA). In: *Totalitarian Movements and Political Religions* 6/3, 333 – 349.
- Yad Vashem. 2023. *Protocol of the Wannsee Conference, January 20, 1942*. <https://www.yadvashem.org/docs/wannsee-conference-protocol.html> [12. 03. 2023].

Kristián Vrabel

KONTAKT

Mgr. Kristián Vrabel
Katedra žurnalistiky a nových médií
Filozofická fakulta UKF v Nitre
B. Slančíkovej 1
949 01 Nitra
Slovenská republika
kristian.vrabel@ukf.sk